

Ю. А. Чаусова

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ СІМ'Ї В КЛАСИЧНІЙ І ПОСТНЕКЛАСИЧНІЙ ПАРАДИГМАХ

Проаналізовано теоретичні основи дослідження сімейних стосунків у класичній і постнекласичній парадигмах, схожість та відмінності між ними. Виявлено, що в рамках класичного напрямку сім'я вивчається як стабільна упорядкована система з певними закономірностями, тоді як у постнекласичному підході сімейні стосунки розглядаються в процесуальному аспекті, тобто в постійному русі та реконструюванні.

Ключові слова: сімейні стосунки, класична парадигма, постнекласична парадигма.

Проблема. Вивчення сімейних стосунків є важливою сферою досліджень у соціальній психології, оскільки саме в сім'ї відбувається розвиток особистості, її соціалізація, опанування певних моделей поведінки і засобів міжособової взаємодії. З розвитком науки, у зв'язку з її переходом від одного історичного етапу до іншого, напрям сімейних досліджень у психології також зазнав значних змін. Тому виникає необхідність провести порівняльний аналіз, щоб визначити динаміку засадничих поглядів та з'ясувати, яких нових рис набула сьогодні та чи та дослідницька парадигма. Предметом нашого розгляду стали два різних за своїми підходами напрями – класичний і постнекласичний, оскільки некласична парадигма є перехідною, “посередницькою” між класикою та постнекласикою і не має принципових, “полярних” відмінностей від них.

Мета статті: провести порівняльний аналіз сучасних досліджень сім'ї в класичній і постнекласичній парадигмах психології.

Дослідження сімейної сфери зосереджені сьогодні в основному навколо шлюбних або дитячо-батьківських відносин. Разом з тим мало беруться до уваги як особливості початкових, дошлюбних етапів стосунків, так і спільне бачення подружжям свого майбутнього. Вивчаючи вплив сім'ї на формування особистості дитини, ефективність її розвитку, психологи зосереджують увагу на таких чинниках впливу, як агресія в системі комунікації “мати – дитина” (О. С. Ісаєнко), взаємини між дітьми-сиблінгами (І. А. Дідук), імперативні і діалогічні стилі ставлення батьків (З. Т. Борисенко), батьківська відповідальність (О. Ю. Хартман), сімейні конфлікти (Л. В. Кондрацька). Зокрема, О. Л. Вознесенська робить наголос на стосунках між батьками і дітьми, підкреслюючи, що в “епоху” соціалізму чоловікам бракувало

батьківського досвіду, жінки робили кар'єру, а тому емоційний зв'язок між батьками і дітьми був послаблений [3]. Інша дослідниця, Ю. Є. Альошина, звертає увагу на те, що в сучасному українському суспільстві внаслідок економічної нестабільності все більше посилюється орієнтація подружжя на малодітну сім'ю [2]; батьки намагаються зосередитися передусім на матеріальних питаннях, нехтуючи при цьому сімейними обов'язками. Однак більшість дослідників переконані, що оптимізація лише соціально-економічних умов життя сім'ї не є запорукою стабілізації шлюбу [10]. Навпаки, розвиток подружніх відносин досяг рівня, коли стабільність шлюбу перш за все визначають особистісні риси подружжя [8]. Тобто ефективність шлюбних стосунків залежить не тільки від матеріального становища сім'ї, а й від індивідуальних особливостей кожного члена подружжя.

Окремим напрямком класичних досліджень сім'ї в сучасній соціальній психології став аналіз особистісних особливостей членів подружжя, адже, беручи шлюб, кожен із них уже має власну систему цінностей, сформовані особистісні риси, стійкі уявлення про життя та сімейні стосунки, і через це у чоловіка і дружити можуть виникати певні суперечності [14]. Але дослідники вважають, що неодмінною умовою ефективного самоздійснення в сімейній сфері та побудови гармонійних стосунків є саме автономність особистості, тобто її здатність не тільки бути автором свого життя та приймати рішення, а й відповідати за них [4; 11]. Іншими словами, самостійність та особистісна зрілість кожного із членів подружжя сприяють як побудові гармонійних стосунків у сім'ї, так і самореалізації їх як особистостей у цій сфері.

Надмірна самостійність, нездатність приймати шлюбного партнера з усіма його недоліками, особливо протягом перших років подружнього життя, можуть призводити до подружньої дезадаптації. У межах класичної парадигми цій проблемі присвячено чимало досліджень. Зокрема, дезадаптацію в шлюбі психологи розглядають як наслідок порушення функцій сім'ї (І. А. Семьонкіна), умов її розвитку, впливу чинників ризику (В. М. Висоцький, А. С. Мінухін); як результат природного і демонстративного розладу особистості в жінок (В. Г. Марченко, Г. З. Поттер); позашлюбних сексуальних зв'язків (О. А. Каденко). Тобто подружня дезадаптація в класичній психології аналізується здебільшого під кутом зору певних особистісних відхилень шлюбних партнерів.

По мірі становлення сім'ї зростає адаптованість подружжя до сімейного життя, а саме здатність до спілкування, до розуміння та співпраці з іншими – ці навички дають можливість більш ефективно вибудовувати подружні стосунки [13]. Загалом, як зазначає О. Я. Кляпець, сімейна структура постійно змінюється, перебуваючи в

процесі неперервного розвитку. У разі позитивного варіанта стосунки розвиваються, сприяючи самореалізації особистості в сімейній сфері [5]. Дослідники класичної парадигми вважають, що при переході молодого сім'ї від одного етапу розвитку до іншого у партнерів відбувається значна переорієнтація цінностей та зміна поглядів на життя [12], зокрема життєвих завдань та уявлень особистості, пов'язаних із сім'єю.

Головним компонентом шлюбних уявлень, на думку Л. С. Алексеевої, є очікування та вимоги щодо “потрібного” і “бажаного”, які виникають стосовно майбутньої взаємодії у шлюбі [1]. Згодом, під впливом життєвих ситуацій та особливостей сімейних стосунків, ці уявлення змінюються, коригуються, доповнюються новими змістовими компонентами. Шлюбні уявлення є елементом організованої структури шлюбно-сімейних домагань особистості. Така структура являє собою своєрідний план її самореалізації в сімейній сфері, тому справляє значний вплив на ефективність життєдіяльності майбутньої сім'ї [7]. Особистісно зріла людина вибудовує своє сімейне життя, спираючись більшою мірою на свій внутрішній потенціал і потребу самоздійснення в сімейній сфері [6]. Отже, сімейні життєві домагання – це певна бажана модель стосунків у сім'ї, певне бачення спільного майбутнього, до реалізації яких прагне особистість, і водночас ця модель приймається суспільством і сприяє самореалізації кожного із членів подружжя. Саме тому в сучасних класичних дослідженнях сім'ї як галузі соціальної психології наголошується перш за все на особистісних особливостях членів подружжя, структурі сім'ї, її функціях та етапах розвитку, подружніх і дитячо-батьківських стосунках; аналізуються також питання шлюбно-сімейних уявлень та домагань особистості як складової ефективної побудови подружніх стосунків.

На відміну від традиційно прийнятих у соціальній психології структурно-функціональних досліджень, у постмодерністських підходах вважається можливим відсторонитися від звичної зосередженості на структурі і функціях сім'ї та звернути увагу на процесуальний аспект її життя. Уявлення про сім'ю конструюються людьми з урахуванням багатьох умов, зокрема часу, місця і соціального контексту. Зокрема, Л. Хенсон говорить про те, що коли ми даємо певне визначення сім'ї, то тим самим своєю владою додаємо до її складу одних людей і виключаємо інших [16]. Для того щоб розкрити ці положення, група канадських психологів під керівництвом професора Леслі Белли провела серію досліджень, присвячених розробленню системи соціально-конструктивістських уявлень про те, що означає “бути сім'єю”, та їх емпіричній перевірці [15].

Найперше, Леслі Белла та її колеги піддають сумніву структуралістське визначення сім'ї як "осередку суспільства", певної цілісної структурної одиниці. Вони наголошують на тому, що кожна людина сама активно створює те соціальне оточення, в якому живе, і говорять не про те, що таке сім'я, а про те, *що означає "бути сім'єю"*. Це певний процес, під час якого ми створюємо з іншою людиною або людьми тривалі та стійкі щодо негарздів близькі стосунки взаємної праці. Згідно із цим підходом існує три аспекти поняття "бути сім'єю": 1) стійкість (у часі і щодо негарздів), 2) піклування та 3) близькість. А значить "бути сім'єю" означає перебувати в тривалих стосунках піклування і мати при цьому спільний домашній простір, а не просто разом проводити певну кількість часу [9]. Тобто, на відміну від класичних сімейних досліджень, постмодерністи підкреслюють *процесуальність* спільного життя, *активну участь* членів подружжя в житті одне одного, *важливість взаємної уваги* та зосереджують увагу на певному *просторі*, в якому розвиваються шлюбні стосунки.

Одним з найважливіших аспектів процесу "бути сім'єю" є *піклування*. Дослідниця Джоан Тронто визначає піклування як усяку діяльність, спрямовану на підтримку або відновлення певного елемента, який входить до складу нашого життєвого світу; при цьому піклування про себе, про інших людей та природний світ складається разом у "страхувальну сітку життя" [17].

Тронто виділяє чотири складових процесу піклування:

- 1) небайдужість, сердечна увага;
- 2) активне забезпечення благополуччя;
- 3) безпосереднє піклування про когось (про дитину, літню людину, хворого або інваліда; сюди ж додається і домашня робота);
- 4) прийняття піклування від того, про кого дбає людина.

Але, на думку постнекласичних дослідників, тривалих стосунків піклування недостатньо для того, щоб "бути сім'єю". Аналізуючи уявлення про цей процес, Л. Белла дослідила поняття близькості, яке охоплює змістовне знання одне про одного – особливе знання, характерне тільки для цих стосунків. Інтимність означає також відвертість і саморозкриття, але й вони не є обов'язковими, вважає дослідниця. Тому для позначення третього аспекту того, що таке "бути сім'єю", вона обрала термін "спільний домашній простір". Це поняття передбачає розподіл повсякденних справ і занять, які забезпечують можливості для розвитку близьких довірчих стосунків [9]. Іншими словами, саме спільна діяльність членів сім'ї сприяє побудові ефективних взаємин між ними, формує прийняття і довіру – цей принцип близький до положень класичних досліджень, де спільна діяльність також розглядається як чинник, що сприяє розвитку сімейної згуртованості.

Колеги Л. Белли брали також активну участь у дослідженні сімейних стосунків та поняття “бути сім'єю” в постнекласичній парадигмі. Зокрема, Барбара Уїттінгтон вивчала, що означає “бути сім'єю”, в університеті студентського містечка в англомовній провінції Канади. Дослідження проводилося в Центрі допомоги сім'ї, одним з аспектів роботи якого був дискусійний клуб, і його учасники погодилися розповісти Барбарі про те, яке значення для них має Центр, що “сімейного” є в їхньому спілкуванні та взаємодії з іншими мешканцями студмістечка.

Виявилось, що більшість учасників сприймають інших мешканців студмістечка як родичів, а інколи навіть – як близьких родичів. Сім'ї, які там мешкають, ставляться до життя інших сімей уважно та співчутливо. Наприклад, коли в одній сім'ї, яка нещодавно приїхала, вибухнув гучний скандал між батьками, інша сусідська сім'я прийшла туди і забрала дітей до себе; друга сім'я привела співробітників правоохоронних органів, а третя намагалася заспокоїти подружжя та з'ясувати, як сусіди могли б йому допомогти [9]. Тобто, згідно з результатами даного дослідження, поняття сім'ї виходить за класичні рамки й означає вже не стільки подружню пару з дітьми, як радше певну групу людей, які психологічно відносять одне одного до близького сімейного кола.

Мерилін Каллахан, Леслі Браун, Патриціан Маккензі та Барбара Уїттінгтон вивчали сім'ї, де бабусі брали на виховання своїх внуків, оскільки середнє покоління, батьки цих внуків, через проблеми, пов'язані здебільшого із психічним здоров'ям, були нездатні виховувати своїх дітей. Бабусі при цьому брали на себе потрійне завдання: змінити традиційне уявлення про сім'ю, де біологічні батьки вважаються найкращими вихователями для своїх дітей; створити нову сім'ю для своїх внуків, а також зберегти можливість відновлення постійної участі батьків у вихованні дітей.

Виховання внуків багато в чому було для бабусь повторенням їхнього батьківського досвіду. Основна відмінність полягала в тому, що їм доводилося створювати та підтримувати у внуків відчуття присутності біологічних батьків. Зазвичай вони робили це з надією, що їхні діти коли-небудь та зможуть стати справжніми батьками для тих, кого вони народили на світ.

Окрема проблема, з якою стикалися бабусі, – пояснити внукам, чому вони не мешкають з матір'ю або батьком (якщо ті живі); навіщо мати народила трьох дітей, якщо вона нездатна їх виховувати, і чому вона ніколи навіть не зателефонує. Бабусі намагалися не судити своїх дітей, але часто розривалися між жалістю до дітей і злістю на них. Багато хто з учасників дослідження підкреслював те, що цього разу, у вихованні внуків, вони прагнуть не припуститися тих помилок, яких

припустилися у вихованні дітей [9]. Тобто дослідники знову наголошують на нетрадиційному уявленні про сім'ю в межах постнекласичної парадигми та роблять акцент на тому, що дане поняття не полягає в класичному розумінні сім'ї як стабільної суспільної одиниці, а виходить за його межі та означає спільність життя і певної діяльності, близькі стосунки, піклування та увагу її членів одне щодо одного.

Дженіфер Карсон, Юдіт Фолькль і Френсіс Макгуайр також підтримали ідею Леслі Беллі; вони поставили за мету з'ясувати, чи можна розглядати спільне проживання в будинку літніх людей осіб, які страждають старечим слабоумством, як спосіб “бути сім'єю”. Якісний аналіз більш як двохсот годин записів під час включеного спостереження, польових нотаток та інтерв'ю дав змогу виділити кілька тем, які підтверджують те, що “бути сім'єю” – це переживання, яке містить визначальний аспект “людяності”.

Перша тема – це підтримка та збереження людського вигляду, власної гідності, почуття самоцінності, любові та прихильності. Більшість представників персоналу, який обслуговує цей дім літніх людей, вважали, що їхні підлеглі не здатні приймати навіть прості рішення. Оскільки персонал вважав важливішим дотримання правил та сприяння функціонуванню закладу, аніж гнучкий, індивідуальний підхід, то таке ставлення призводило до використання колективом директивної мови та поведінки, знищувало у мешканців будинку літніх людей віру в себе та почуття власної гідності; у відповідь на це вони або відкрито бунтували, або просто не виконували вказівки персоналу.

Друга тема – це стосунки, які тривають усе життя. Більшість мешканців закладу для літніх людей запрошували дослідників до себе в кімнату, де показували їм фотографії близьких людей. І хоч вони не завжди могли згадати, як звати зображену на фотографії людину і в якому вони з нею спорідненні, для них, безумовно, було важливо відчувати свою належність до сім'ї. Однак окрім гордості та радості, ці значущі стосунки приносили їм тривогу, розчарування та біль.

Для мешканців будинку літніх людей важливими були також такі теми, як спільний домашній простір, стосунки піклування і тривалі відносини між мешканцями закладу [9]. Отже, результати цього дослідження показали, що поняття сім'ї включає в себе, перш за все, елемент “людяності”, гуманності, уважного і турботливого ставлення до її членів. Завдяки такому ставленню літні люди відчували належність до певної “сімейної групи”, спорідненість із нею.

Висновок. Незважаючи на певну схожість, класичний і постнекласичний підходи до вивчення сімейних стосунків значною мірою відрізняються один від одного. У класичній парадигмі дослідження зосереджуються на подружніх та дитячо-батьківських стосунках,

аналізі особистісних особливостей членів сім'ї, подружній дезадаптації, структурі, функціях та етапах розвитку сім'ї, розгляді сімейних життєвих домагань особистості та пов'язаних із ними життєвих завданнях, тобто сім'я в цьому підході вивчається як стабільна система з певними закономірностями. На відміну від класичних сімейних досліджень, сім'я в постнекласичній парадигмі – це динамічна система, що утворюється складною мережею взаємин і не існує як даність, а створюється і перетворюється щоразу, щомоментно в певній “співпраці” думок, почуттів, учинків. “Бути сім'єю” передбачає процесуальність її конструювання та містить у собі певні характеристики ефективних сімейних стосунків – тривалість, піклування та близькість. Іншими словами, особливість постнекласичного підходу полягає в тому, що сім'я в ньому розглядається з позиції постійного руху, динаміки та близькості стосунків.

Література

1. *Алексеева Л. С.* Представления супругов о семье в юридически значимом развитии отношений в браке : автореф дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.06 / Л. С. Алексеева. – М., 1984. – 24 с.
2. *Алешина Ю. Е.* Цикл развития семьи: исследования и проблемы / Ю. Е. Алешина. // Вестник Московского государственного университета. Серия 14. Психология. – 1987. – № 2. – С. 60–72.
3. *Вознесенская Е. Л.* Арт-терапевтические технологии в формировании зрелых мужских и женских феноменов “Я” в пространстве внутренней сказки / Е. Л. Вознесенская // Простір арт-терапії: можливості та перспективи. – К. : КИТ, 2005. – С. 33–44.
4. *Єхалова Л. В.* Прояви автономності в дитячому віці / Л. В. Єхалова // Соціальна психологія. – 2006. – №6 (20). – С. 147–152.
5. *Кляпець О. Я.* Постановка життєвого завдання як чинник подолання сімейної кризи / О. Я. Кляпець // Соціальна психологія. – 2008. – № 6. – С. 139–147.
6. *Кляпець О. Я.* Чинники формування життєвих завдань особистості, пов'язаних зі шлюбом та сім'єю / О. Я. Кляпець // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 123–132.
7. *Кляпець О. Я.* Шлюбно-сімейні домагання особистості як спосіб створення нею власного майбутнього / О. Я. Кляпець // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 149–156.
8. *Кутсар Д.* О характерах супругов в связи с некоторыми показателями атмосферы общения в конфликтной семье / Д. Кутсар. // Психология семьи. – Самара : БАРАХ-М, 2002. – С. 505–512.
9. *Кутузова Д. А.* “Быть семьей”: взгляд с точки зрения социального конструкционизма. Обзор работ Л. Беллы и ее сотрудников / Д. А. Кутузова // Постнекласическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход. – 2005. – № 1 (2). – С. 72–92.

10. Левкович В. П. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов / В. П. Левкович, О. Э. Зуськова // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6, № 3. – С. 126–137.
11. Москаленко В. Д. Когда любви слишком много: Профилактика любовной зависимости / В. Д. Москаленко. – М. : Психотерапия, 2006. – 224 с.
12. Олейник Ю. Н. Исследование уровней совместимости в молодой семье / Ю. Н. Олейник // Психологический журнал. – 1986. – Т. 7, № 2. – С. 59–67.
13. Сысенко В. А. Брачно-семейная адаптация, ее характер и содержание / В. А. Сысенко // Молодежь вступает в брак. – М. : Просвещение, 1986. – 254 с.
14. Сысенко В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко. – М. : Мысль, 1989. – 176 с.
15. Bella L. The Christmas Imperative / L. Bella. – Halifax, Canada : Fernwood, 1992. – 252 p.
16. Hanson L. Family Problematics A Crucible for Sociology, International / L. Hanson // Journal of Sociology of the Family. – 1997. – 27 : 1. – P. 1–12.
17. Tronto J. Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care / J. Tronto. – London Routledge, 1993. – 226 p.

Чаусова Ю. А. Сравнительный анализ исследований семьи в классической и постнеклассической парадигмах

Проанализированы теоретические основы исследования семейных отношений в классической и постнеклассической парадигмах, сходства и различия между ними. Обнаружено, что в рамках классического направления семья изучается как стабильная упорядоченная система с определенными закономерностями, тогда как в постнеклассическом подходе семейные отношения рассматриваются в процессуальном аспекте, то есть в постоянном движении и реконструировании.

Ключевые слова: семейные отношения, классическая парадигма, постнеклассическая парадигма.

Chausova Yu. A. Comparative analysis of family studies in classical and postnonclassical paradigms

The theoretical bases of family relations research in the classical and postnonclassical paradigms, the similarities and differences between them are analyzed. It was found that in the classical direction the family is studied as stable ordered system with certain regularities. It was determined that in the postnonclassical approach family relationships are considered in the procedural aspect, in constant movement and rebuilding.

Key words: family relationships, classical paradigm, postnonclassical paradigm.

© Чаусова Ю. А.